

H3 De landschappelijke hoofdstructuur van het Friese veenweidegebied

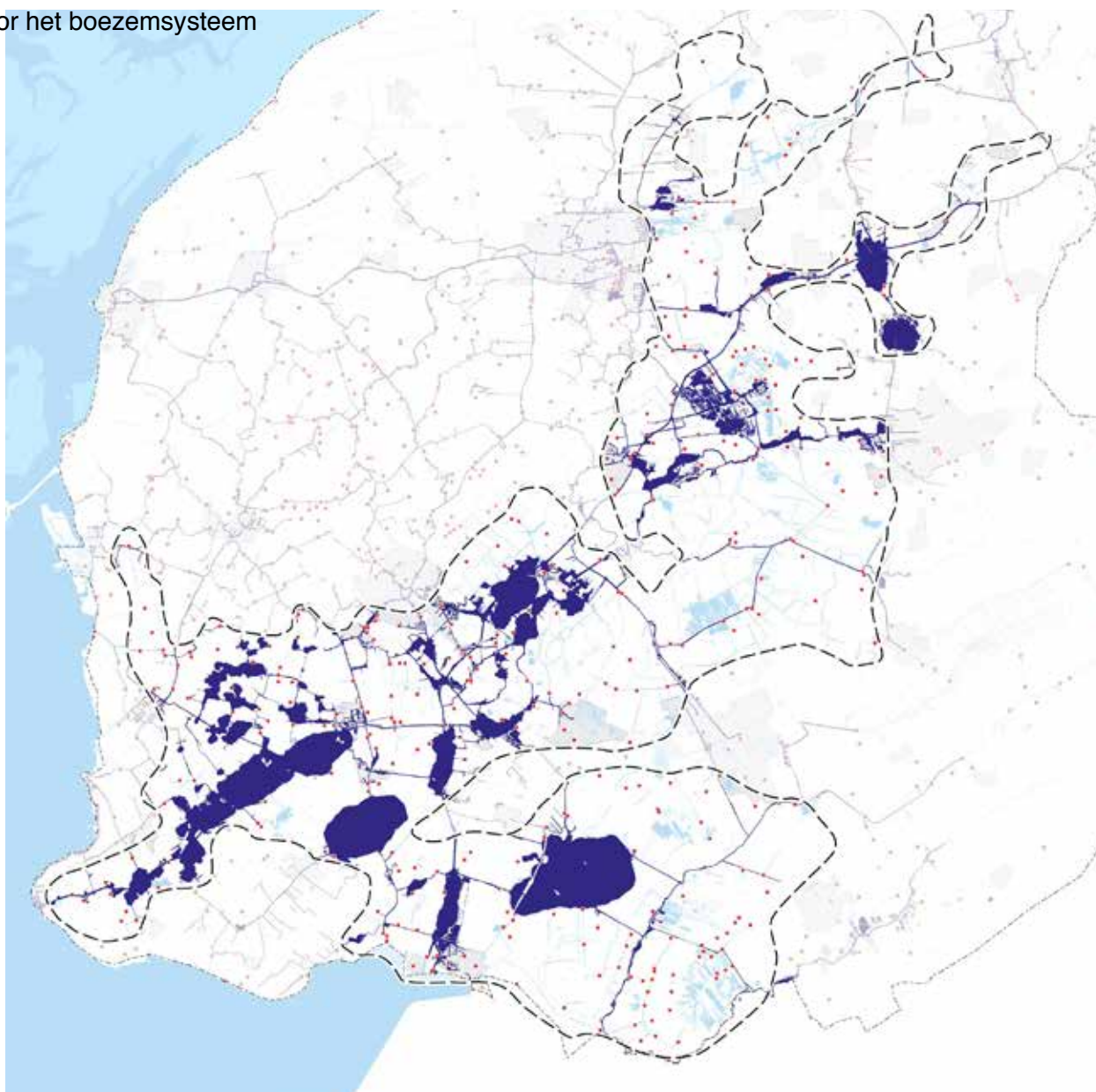
Het Friese veenweidegebied strekt zich uit van Gasterlân tot aan het Lauwersmar. In de lengterichting - van zuidwest naar noordoost - vertoont het gebied samenhang en eenheid, in de dwarsrichting laat het juist een grote variatie zien. Hét veenweidegebied bestaat dan ook niet.

Het samenspel van de grote landschapsvormende processen en de transformaties vanaf het begin van de 19e eeuw - zoals overstromingen, bedijkingen, vervening en inklinking (zie H2 ontstaan en ontginning van de Friese veenweiden) - hebben een veenlandschap opgeleverd waarin zich een aantal zones aftekenen die een eigen karakteristiek hebben en daarom bij de toepassing van de veeweidemaatregelen ook (deels) anders behandeld zullen worden.

Dit zijn:

- de smalle '**klei-rand**'. Het klei-op-veenlandschap met de overwegend onregelmatige Middeleeuwse blokverkaveling en verspreid liggende bebouwing, die van oorsprong gekoppeld is aan de boezem.
- de clusters van '**eilanden**' als herkenbare eenheden. Dit zijn kleine polders in het stelsel van boezemwater, die het karakter hebben van klei-op-veengebieden, veelal met bebouwing aan het water.
- de agrarische veenontginningen of karakteristieke '**veenweiden**'. In dit gebied zijn niet de afzonderlijke poldergrenzen bepalend voor de landschappelijke karakteristiek, maar herkenbaarheid van de ontginningslijnen, de opstreckende verkaveling en karakteristieke lintdorpen.
- en de grootschalige '**veenpolders**'. Karakteristiek zijn de meer planmatige inrichting en verkaveling na de vervening en de hoogteverschillen in het landschap, zoals tussen beekdal en polder, begrensd door veenpolderdijken en dorpslinten.

Samenhang door het boezemsysteem

LEGENDA

- Friese veenweidegebied
- boezemwatersysteem
- water
- gemaal
- bebouwd gebied

3.1 Boezem en bûtlân

De landschappelijke drager van het veenweidegebied is het systeem van meren, vaarten en poelen op het vaste boezempeil van 0.52 m –NAP. Dit watersysteem heeft grotendeels een natuurlijke oorsprong, door inbraken van de zee en doordat kleinere poelen zich onder invloed van de wind verder in het veen invraten. Aanvullend op het natuurlijke patroon zijn vaarten gegraven om het transport te verbeteren, dat tot een eeuw geleden voornamelijk over water ging. Dit verbonden en grotendeels bevaarbare waternetwerk, dat het landschap dooradert is een grote kwaliteit van het Friese veenweidelandschap. Het boezemstelsel maakt het landschap bevaarbaar, heeft een grote randlengte met prachtige oevers en zorgt voor de aanvoer van zoet water naar de lager gelegen veenpolders en hogere zandgronden.

Het bûtlân of boezemland is het land dat onder invloed staat van de boezem. Grote oppervlakten niet bekaaid of ingepolderd land stond 's winters regelmatig onder water (yn splis). Sinds 1968 is het boezempeil min of meer vast en is er geen sprake meer van langdurige inundatie. Veel inrichtingen zijn daar vervolgens op afgestemd, zoals polderpeilen, kades en bruggen. Langs de randen van en in de meren liggen wel nog enkele buitendijkse (natuur) gebieden, zoals in de Wite en Swarte Brekken. Ook zijn er inmiddels een aantal retentiepolders, die voor waterberging tijdelijk onder water kunnen worden gezet.

Boezem en bûtlân

Watersportdorpen

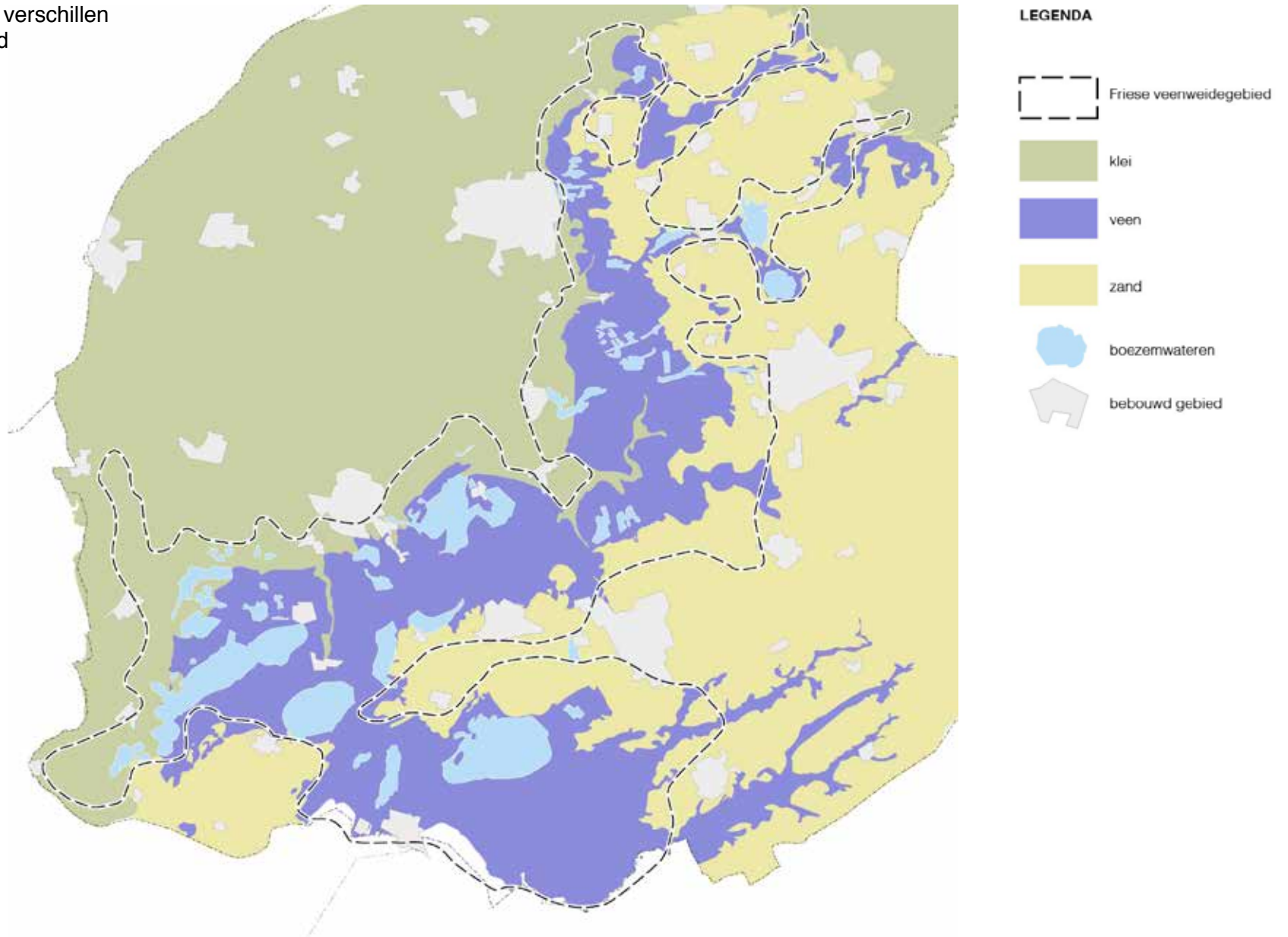

Zomerpolders

Waterberging langs boezem

Bodemkundige verschillen
op korte afstand

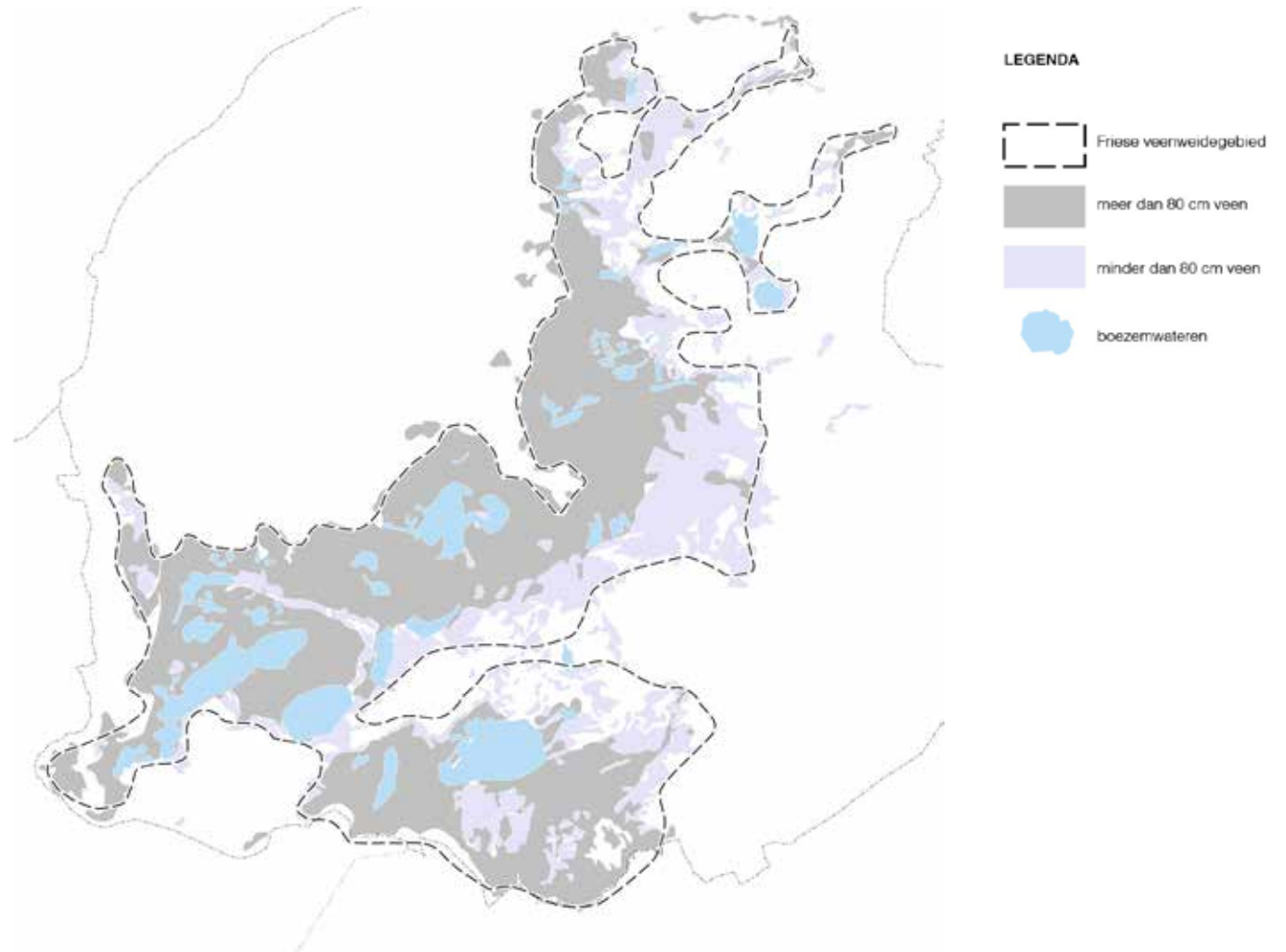

3.2 Bodemkundige variatie

De dwarsdoorsnede van het Friese veenweidelandschap wordt gekenmerkt door een grote bodemkundige variatie. Aan de oostzijde liggen de hogere zandgronden, voormalig hoogveengebied. Het middendeel bestaat hoofdzakelijk uit veengrond, met een dun kleidek. Naar het westen toe wordt dit kleidek steeds dikker en wordt het klei-met-veenondergrond.

Bij het doorkruisen van het veenweidegebied is de grens tussen veenlandschap en zandlandschap heel sterk herkenbaar en bijna op kavelniveau te markeren. Daarentegen is de overgang van veen naar klei diffuus en moeilijk in het terrein aan te wijzen.

De dikte van het veenpakket varieert. De dikste veenpakketten vinden we in het kleigebied, richting het zand neemt veendikte af. Toch kan dit lokaal sterk verschillen door een afwijkende bodemopbouw of menselijk ingrijpen, zoals kleinschalige turfgraverijen.

Huidige veendikte

3.3 Verschillende landschapszones

3.3.1 Veenweiden

In de agrarische veenontginningen wordt de landschappelijke karakteristiek bepaald door de regelmatige opstreckende verkavelingen haaks op de veenrand en de (voormalige) veenstromen, de hemdijken en lange rechte ontginningslijnen (Wimerts).

Kenmerkend is ook de grote openheid in het gebied. De lange lijnen worden slechts onderbroken door lintdorpen en hier en daar wat verspreid liggende bebouwing. Sommige van deze lintdorpen zijn kilometers lang, met (nog steeds) veel ruimte tussen de bebouwing en dus zicht op het ontgonnen land. Deze 'agrarische veenontginningsdorpen' bevinden zich meestal op of aan de oorspronkelijke ontginningsas (een veenstroom of een klei- of zandrug) of aan een tweede of derde, opgeschoven versie van zo'n ontginningsas (meestal een gegraven afwatering).

De lintdorpen waren in eerste instantie enkel- of dubbelzijdig bebouwd. Later is in veel gevallen het pad parallel aan zo'n ontginningsas opgewaardeerd tot een lokale of doorgaande weg. Langs zo'n weg ontstond dan vaak een tweede of derde bebouwingsrij. Met de ruilverkaveling zijn er nieuwe wegen toegevoegd, met op gezette afstand van elkaar boerderijen van dezelfde periode. Deze wegen liggen buiten de lintdorpen, maar in de meeste gevallen ook haaks op de kavelrichting. In de meeste dorpslinten overheersen boerderijen nog altijd het beeld. Verder is er in de regel nog altijd een kerk met toren en/of een klokkenstoel te vinden. De weinige verspreide bebouwing in het gebied bestond vóór de uitvinding van de melkrobot uit zowel boerderijen als landarbeiderswoningen.

Agrarisch veenontginningsgebied

Bebouwing Snikswaag met zicht op het ontgonnen land

Kilometers lange lint Jutrijp en Hommerts

Klokkenstoel Indijk

3.3.2 Overgang naar de klei

Kenmerkend voor het kleigebied is de sterke relatie met het boezemwater, in de vorm van meren, poelen en vaarten. Dit versterkt de openheid in het gebied. Langs de rand van het kleilandschap is het boezemstelsel zo fijnmazig vertakt dat het een patroon van 'eilanden' vormt. De kleine polders hebben een sterke relatie met het omliggende water.

Kenmerkend voor zowel de 'eilanden' als de smalle 'klei-rand' is de lappendeken van meer en minder intensieve beheerde graslanden. De verkaveling is wat onregelmatiger en minder opstrekkend dan in de agrarische veenontginningen.

Opvallend zijn de kleinere en grote droogmakerijen in de 'klei-rand', zoals die tussen Makkum en Workum. Ze hebben een diepere ligging en worden omringd door lage kades. Ook wijkt de veel rationelere verkaveling af.

De bebouwing in het kleigebied ligt van oudsher aan het boezemwater, aan de rand van een 'eiland' of door opvaarten met de boezem verbonden. Op strategische plekken lagen grotere handelsplaatsen, maar ook enkele veenontginningsdorpen hebben zich kunnen ontwikkelen aan het water. In de 20e eeuw zijn hier relatief veel recreatiewoningen bijgebouwd en jachthavens aangelegd.

Klei op veen

Droogmakerij

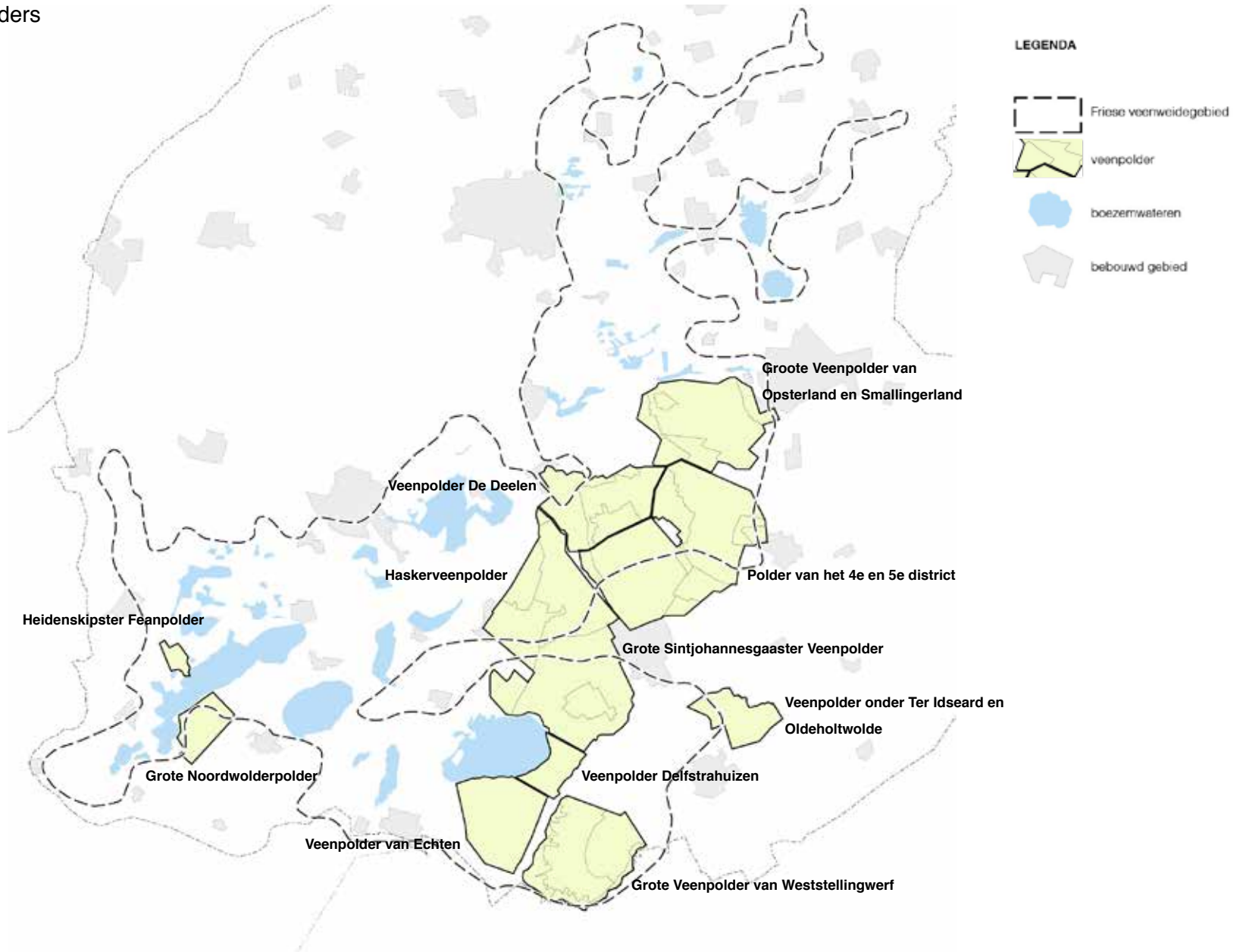

Historische lintbebouwing aan het vaarwater in Broek

Lage boezemkades

Friese Veenpolders

3.3.3 Friese veenpolders en veenderijen

Langs de oostrand van het veenweidegebied, met uitzondering van twee kleinere polders aan weerszijden van De Fluezen, ligt een baan van polders waar vanaf 1750 op grote schaal delen van het veen voor brandstofwinning zijn ontgraven, vervolgens weer droogge maakt en ingericht voor agrarisch gebruik.

De veenpolders worden min of meer doorsneden door de beken die de oorspronkelijke afwatering van het zandgebied vormden, zoals De Tsjonger en de Ieën. Ze waren belangrijke voedingsbronnen van het veengebied. Inmiddels maken de grotendeels beken deel uit van het Friese boezemsysteem en zijn ze gekanaliseerd. Door inklinking van het veen liggen de stroomdalen veel hoger dan het omringende gebied.

De Veenpolders zijn een typisch Fries fenomeen. De dikte van het afgegraven veen was vrij gering. De ondiepe petgaten en veenputten waren hierdoor relatief eenvoudig droog te maken. Door de perceelsgewijze vervening ging dit vaak in verschillende fases. Ringdijken en -vaarten, kenmerkend voor drooggemalen veenplassen elders in het land, zijn dan ook niet altijd volledig of ontbreken in het geheel. Daarbij zijn de polders ook nauwelijks volledig verveend, waardoor er deels nog steeds een veenlaag aanwezig is. Kenmerkend zijn dan ook de hoogteverschillen in het landschap. Bij het (her)inrichten van de polders werd veelal de oude, middeleeuwse verkavelingsrichting opgepakt. Wel is er sprake van een meer planmatige inrichting na de vervening, door meer rechtlijnigheid en de grotere schaal maar vaak gebaseerd op de middeleeuwse opstreckende verkavelingsrichting. In een aantal polders zijn restanten van de vervening bewaard gebleven. Deze kennen we nu als hoger gelegen natuurgebieden (veenderijen) als De Rottige Meente, De Deelen en De Alde Feanen, maar ook kleinere natuurgebieden van enkele hectares groot.

De Grote Veenpolder van Weststellingwerf

Veenderij Rottige Meente

Tsjongerdal, vanaf Schoterzijl

Langelille, een nieuw dorp in de veenpolder

De bebouwing in de veenpolders ligt in de meeste gevallen nog altijd op of aan (voormalige) ontginningsassen. Het zijn feitelijk gehandhaafde lintdorpen uit de tijd van de agrarische veenontginningen. In slechts enkele gevallen is een nieuw lint ontstaan ten tijde van de vervening. Naast lintdorpen komen er ook kruisdorpen voor, zoals Bantega in de Echtener Veenpolder. Deze worden zo genoemd omdat in deze dorpen haaks op de (voormalige) ontginningsas een turfvaart is gegraven. Langs deze turfvaart is extra bebouwing verschenen. Deze lint- en kruisdorpen in de veenpolders bevatten naast en tussen de boerderijen vooral veel (voormalige) arbeiderswoningen en (voormalige) woningen van veenbazen.

Amerikaanse windmotor aan de rand van de Alde Feanen

3.4 Karakteristieke bouwkundige elementen

Buiten de typerende dorpsstructuren in het veenweidegebied vallen de vele klokkenstoelen, boerderijen en zuivelfabrieken op. Het zijn karakteristieke elementen die verbonden zijn met het veenweidegebied, maar niet specifiek toe te schrijven zijn aan één van de voorgaande landschapszones. Daarnaast is het gebied voorzien van vele waterstaatkundige bouwwerken, zoals molens, bruggen en gemalen. De meeste daarvan zijn nog volop in gebruik. Een aantal is buiten gebruik gesteld, waarvan sommige in beheer zijn bij de Stichting Waterstaats erfgoed.

Recent is een opvallende blauwe kleur toegevoegd aan de nog werkzame elektrische gemalen en hekken rondom. Bij aanpassingen aan gemalen, zeker bij de grotere boezemgemalen, wordt in veel gevallen gekozen voor oplossingen direct naast het bestaande bouwwerk. Hierbij worden soms ook watergangen verlegd. In veel gevallen gaat dit ten koste van de ruimtelijke kwaliteit van de plek, en de samenhang met de polder.

Het Friese veenweidegebied werd en wordt overwegend gebruikt als weidegrond voor de veeteelt en dan vooral de melkveehouderij. Dit verklaard dan ook de vele boerderijen én zuivelfabrieken in het gebied. Karakteristiek voor het veenweidegebied is de kopromp boerderij. De Friese Langhuisboerderij is bijzonder en zeldzaam geworden. Er is er slechts één echt bewaard gebleven in Warten (Rijksmonument). Deze zogenaamde Greidboerderij wordt ook wel beschouwd als de voorloper van de kop-hals-romp boerderij, waarop de boerderijen uit de Wederopbouwperiode zijn gebaseerd (zie 4.2 Deelgebied 2- Haskerveen tot aan Terkapse).

De zuivelfabrieken ontstaan vanaf eind 19e eeuw. Ze staan verspreid door het hele veenweidegebied (en daarbuiten), veelal aan een vaarweg. Sommige zijn verdwenen (vooral in stedelijke gebieden), maar de meeste zijn nog aanwezig, echter niet meer in functie. Tot slot kent het veenweidegebied opvallend veel verplaatste kerken en vrijstaande klokkenstoelen, zeker rond Heerenveen. Klokkenstoelen zijn niet alleen te koppelen aan de weinig draagkrachtige, venige ondergrond, maar refereren ook aan de arme bevolking in het gebied.

Het huidige veenweidebeheer zorgt ervoor dat waterpeilen bij funderingen onder druk komen te staan. Vooral aan de randen van dorpskernen zijgt water weg. Veel van de genoemde karakteristieke gebouwde elementen lijden hieronder. Houten paalfunderingen rotten (gedeeltelijk) weg, gebouwde onderdelen zakken weg of komen scheef te staan. Daarmee komen ze als het ware 'los' van de naastgelegen weiden, omdat ze niet of minder mee zijn gezakt.

Drie gemalen op rij, Sintjohannesga

Kop-romp boerderij, Echten

Overzicht deelgebieden

